

# HUNYADI JÁNOS TÖRÖK-HADJÁRATAI.

(Első közlemény.)

*Laonikos Chalkondyles* bizánczi történetíró munkájából akarom a *Hunyadi* Jánosra vonatkozó értesítéseket forráskritikának alávetni, de előzőleg két igen fontos feladat vár reám: egyrészt magáról az íróról s művéről kell általánosságban pár dolgot ismertetnem, melyek nélkül egy műnek csak egyes részeire kiterjeszkedő kritika érthetetlen lenne; másrészt szólanom kell a többi egykorú forrás között fennálló kapcsolatokról, csoportosítani kell őket valamilyen elv szerint s megvizsgálni megbízhatóságukat és fontosságukat. Így mindenek előtt vázolni fogom Chalk. életkörülményeit és munkája kvalitásainak méltatása után térek csak át értekezésem tulajdonképeni tárgyára.

## 1. Laonikos Chalkondyles.

Chalkondyles életéről már írtam más helyen,<sup>1</sup> de most is ismételnem kell azon értekezésem főbb eredményeit.

Chalkondyles születése az 1426—30-as évekre tehető minden valószínűség szerint.<sup>2</sup> Atyja Athén egyik legelőkelőbb csa-

<sup>1</sup> L. «*Történeti Szemle*» II. évf. (1913.) 2. szám. 198—214. l.

<sup>2</sup> L. Karl Güterbock értekezését is, «Laonikos Chalkondyles». *Zeitschrift für Völkerrecht u. Bundesstaatsrecht.* 1910. 72—102. l.; eddig még mindig nincs ismertette, sőt említve sem a *Byzantinische Zeitschrift*ben s így előbbi értekezésem megírásakor elkerülte a figyelmemet. Güterbock, tekintettel a Chalkondyles életkörülményeire nézve támaszpontot nyújtó adatok csekély számára, egy-két dologban azonos eredményekre jutott, mint később, tőle függetlenül én említett értekezésemben. Minthogy azonban véleménye több, épen kritikánkra nézve nagyon fontos dologban eltérő az enyémtől, azokra kitérek egy kissé bővebben.

ládjából származott s Antonio Acciajuoli fejedelem halála után maga szerette volna a trónt elfoglalni. Kísérlete meghiúsult a firenzei párt ellenállásán, sőt egész nemzetségüket kiűzték a városból (1435.). A család a peloponnesosi despotákhoz menekült s itt élt 1444 utánig, kb. 1446-ig. Hogy azután hová lettek, nagyon kétséges. Güterbock felteszi, hogy míg a moreai despotaság fennállott, ott maradt a száműzött nemzetség a Palæologusok udvarában. Nem lehetetlen, de nincs kizárva az sem, hogy török területre mentek, vagy ugyancsak török pártfogás alatt visszatértek Athénbe. Maga az író nem emlékezik meg magáról művében később sehol sem. Tizenhatodik századbeli életrója szerint<sup>1</sup> hazája eleste után Itáliába ment, nem tudva megbarátkozni a török uralommal. Ezt az adatot átveszi minden életrója Chalk.-nak, átveszi Güterbock is, sőt egyenesen azt állítja, hogy Velenczében telepedett le.<sup>2</sup> Ezt az állítását aztán épen nem meggyőzően bizonyítja Velenceze politikai helyzetével, mint a mely állam a Chalk.-tól gyűlölt törökök legfélelmetesebb ellensége volt s az írónk művében ezen városról található bő leírásokkal. Ez utóbbiak azonban nagyon keveset bizonyítanak, legfeljebb azt, hogy volt az utolsó bizánczi császárok nyugati utazásairól valami bővebb útleírás-féle, melyet írónk felhasználhatott, kibővítve hallomás útján szerzett ismereteivel. Ha a hatalmas Velenczének akart polgára lenni Chalk., miért ne ment volna Koronba, vagy Modonba, melyek szintén velencei uralom alatt állottak?! Ha viszont tényleg elhagyta Görögországot, hogy egyéb érveimet mellőzzem, hogyan lehet megmagyarázni munkájának török eredetű hallomáson, sőt egyenesen török írott forráson alapuló részeit? Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy a török uralommal megbékülve Athénben, vagy legalább is Görögországban maradt, hol minden politikai szerepléstől tartózkodva dolgozott művén, míg azt a halál meg nem szakította vele.

Mivel munkája befejezése előtt, annak készítése közben lepte meg a halál, rendkívül fontos kérdés halálozási évének

<sup>1</sup> Kalosynas krétai orvos műve. Kiadva Ch. Hopf «Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues.» Berlin, 1873. 243—5. l.

<sup>2</sup> i. m. 79. l.

legalább is hozzátvetőleges meghatározása. Semmi okom sincs arra, hogy előbbi nézetemet megváltoztatva elfogadjam Güterbocknak csak egy negatív adat által támogatott véleményét (nem említi Chalk. Thomas Palaeologus halálát, mely már 1465-ben bekövetkezett), mely szerint már 1464—5-ben meghalt volna, kevéssel a munkájában legutoljára előadott események után, mert így nem tudnók megmagyarázni az általam felhozott késői időkre való utalást. Valószínűleg 1490 körül halt meg Görögországban s nem sokkal előbb Itáliában, mint sokan hiszik.

## 2. A «Historiarum libri decem.»

Chalk. török története<sup>1</sup> tíz könyvben foglalkozik az oszmánok eredetével és térfoglalásukkal Azsiában, majd Európában. Kiinduló pontjául az oszmán nemzet első hőoszairól szóló mondák szolgálnak, azután röviden, excerptumszerűen, előadja történetüket, Bajazidig az első könyvben. Ettől fogva egyre részletesebbé válik elbeszélése egészen az 1463. év teléig, amikor a török-velencei háború elbeszélése közben megszakad munkája. A balkáni népek történetírójánál abban a korban általában a törökök állanak a történelmi események középpontjában, görögök-nél, szerbeknél, bolgároknál egyaránt,<sup>2</sup> de csak Chalk. akarta tudatosan az új hódítók történetét megírni.

Minden történetírónak használnia kell Chalk. munkáját, ha meg akarja érteni Kelet-Európa politikai evolúcióját a XIV. és XV. században. A bizánczi írókkal szemben azonban sohasem lehetünk elég óvatosak; csak a legmélyrehatóbb kritika után szabad meríteni műveikből, mert rendszeren bőven vannak azokban szándékos vagy önkéntelen tévedések. Az így már természetesen felmerülő szkepszis folytán nagyon fontos az, hogy tisztában legyünk az illető szerző életének körülményeivel, képzettségével és felfogásával, munkája szerkesztési idejével és

<sup>1</sup> *Λαονίκου Χαλκοκονδύλου Ἀθηναίου Ἀποδείξεις ἱστοριῶν δέκα* = Laonici Chalcocondylæ Atheniensis Historiarum libri decem. Ex recognitione Immanuelis Bekkeri. Bonnæ. 1843.

<sup>2</sup> L. Joan Bogdan: «Ein Beitrag zur bulgarischen u. serbischen Geschichtsschreibung.» Archiv f. slav. Philol. 1891. 490. l.

módjával, pontosságával és megbízhatóságával. Chalk.-nél nagyon nehéz ezekre az előfeltételekre megfelelni. Életéről csak nagyon is hiányos vázlatot tudunk rajzolni, művére vonatkozólag pedig még a legégetőbb kérdések sincsenek tisztázva. A következőkben röviden szólni fogok a «Historiæ» iratásának idejéről és módjáról, forrásairól és megbízhatóságáról.

Egyetlen egy dátumot lehet csak Chalk. munkájának keletkezési idejére nézve nagy valószínűséggel elfogadni: hogy, legalább is annak utolsó részét a kilenczvenes évek körül írhatta; ezt bizonyítja egy, még a nyolczvanas évek közepére utaló megjegyzése.<sup>1</sup> Ezzel szemben tömegesen merülnek fel új kérdések, közöttük az is, hogy ezt a dátumot szabad-e egész munkájának megírására vonatkoztatni, hogy egységesen szerkesztette és írta-e meg művét Chalk.? Ennek az eldöntését sok más körülmény mellett nagyon megnehezíti az is, hogy maga az eredeti kézirat nem maradt ránk, melyből erre esetleg következtetni lehetne. Azt hiszem, hogy műve az első könyvek után valamilyen okból félbemaradt, s csak később folytatta Chalk. oly ügyesen, hogy minden áruló zökkenést el tudott kerülni a két rész között.

Nézetemet támogatja a «Historiæ» egy szerkezeti sajátága. Az első négy-öt könyvet úgy alkotta meg Chalk., hogy azok magukban véve is egy-egy kis egésznek alkotnak, rendszeren egy egységesen felfogott korszakot tárgyalnak. Látszik, írójuk tisztában volt azzal, hogy az események elbeszélésében fordulópont-hoz ért s tudatosan zárt le egy-egy könyvét. Így az első könyv az oszmán nemzet és birodalom eredetét és evolúciójuk első korszakát tartalmazza, a kossovói csatával lezárul. A második Bajazid uralkodásáról szól, egészen a Timurral kitört konfliktusig; a harmadik Timur történetét adja elő az angorai csatával; a negyedik könyvben Bajazid fiainak versengését és I. Mohammed uralkodását írja le Chalk. Eddig lehet követni a tudatos beosztási módot. Esetleg feltehetjük, hogy az ötödik könyv-nél is szem előtt tartotta még ezt az író, mert a könyv második felét leírások foglalják el s talán így a hosszabb kitérés után lezárt ő is egy könyvet s a hatodikban akarta folytatni az

<sup>1</sup> L. értekezésem Ch. életrajzáról. 212—3. l.

elbeszélést. Ettől kezdve a munka második felében erről a beosztásról annyira szó sincs, hogy a hatodik és hetedik könyv egyenesen a várnai csata előzményeinek elbeszélését szakasztja ketté. Még az első és második könyv között világosan látszik, hogy Chalk. maga csinálta meg tudatosan a beosztást, mivel a második könyvet ugyanazzal a mondattal vezeti be, melylyel az elsőt befejezte.<sup>1</sup> A hatodik könyvön túl semmi ilyen áruló jel sincs az egyes könyvek között.

Mielőtt ebből a tényből következtetést akarnánk vonni, meg kell állapítanunk azt is, hogy Chalk. műve niucs befejezve.<sup>2</sup> A tizedik és utolsó könyv a velencei-török háború első évének telével záródik le s nincs kizárva, hogy a szerző egy könyvnek szánta az eddig elbeszélte eseményeket. Ámde Chalk. tovább élt még, azt mondhatni, hogy a helyszínen volt, bő értesülést szerezhett; ha mindamellet ilyen csonkán hagyta ránk művét, azt csak közbejött halálának tudhatjuk be.

E mellett figyelmesen vizsgálva a mű két részét, még egy szerkesztésbeli különbséget láthatunk köztük. Chalk. szigorúan pragmatice dolgozik mindenütt s ez az eljárása sokszor hosszabb kitérésekre kényszeríti, a mi viszont az előadás egységességét bontja meg; s bár ezek a kitérések, leírások túlnyomóan az első részben foglalnak helyet, a logikai kapcsolatot még sem veszi szem elől sehol sem az író, ismételni csak annyit ismétel, a mennyi okvetlenül szükséges az összefüggés megértésére. A második részre azt mondhatnók, hogy nem olyan színes, mint az első, szorosabban ragaszkodik az események elbeszéléséhez Chalk., (már ebben a tekintetben is nagy különbség észlelhető a két rész között), s mégis bizonyos rendszertelenség észlelhető az elbeszélésben; egyes dolgokat többször mond el,<sup>3</sup> az előadás logikus felépítésében zavar mutatkozik, egyes részek a nem nekik való helyre kerültek.<sup>4</sup> Mindezek élénken bizonyítják azt,

<sup>1</sup> Chalk. 57—58. l. e. B. Az I. k. utolsó mondata és a II. k. bevezető mondata.

<sup>2</sup> L. Güterbock értekezését is 80—81. l.

<sup>3</sup> Pl. Kapisztránról 418—25. l.

<sup>4</sup> Igen jó példa erre az 1448-iki rigómezei csata előzményeinek szemmel láthatóan nyers odavetése (355—8. l.). Milyen zavarosan hat, mikor

hogy művének legalább is egy részét már nem bírta Chalk. tökéletes formába önteni.

Ezek alapján némileg tisztázhatjuk a helyzetet. Először elkészítette Chalk. az első könyveket, tudatosan befejezte őket egy-egy korszakos eseménynél. Az utolsó könyveket egyfolytában írta, munkája írása közben meglepte a halál s kéziratának örököse, valamelyik leírója, esetleg az író rokona, osztotta be a csonka második részt könyvekre, többnyire csak a terjedelem után. Az első rész készen volt már, rendezve, könyvekre osztva, mikor később valami kedvező alkalom folytán hozzáfogott Chalk. a folytatásukhoz.

Nincsen semmi biztos adatunk arra nézve sem, hogy hol írta Chalk. művét s az első rész mikor készülhetett. Ha tekintetbe vesszük az előszóban tett kijelentéseit, hogy azért ír, mivel tárgya nagyszerű és az utókor érdeklődésére számíthat,<sup>1</sup> hogy a hellének végéről beszél<sup>2</sup> s dicsőséget jósol népének akkor, mikor újra hellén császár fogja kormányozni.<sup>3</sup> Ezek arra engednek következtetni, hogy Konstantinápoly, sőt talán Peloponnesos bukása után kezdett műve írásához. Különben is, mielőtt belefogott volna munkájába, alapos tanulmányokat kellett végeznie. Ez a körülmény sem enged már korai dátumra következtetni. Nem lehetetlen így Güterbock feltevése,<sup>4</sup> hogy 1461 körül kezdett Chalk. a «Historiæ» írásához, ha bizonyítását nem is fogadhatjuk el; de tiltakozhatunk úgy az ő, valamint Gibbon,<sup>5</sup> Zeissberg<sup>6</sup> és mások azon véleménye ellen, hogy az egész mű-

Chalk. elmondja, hogy Brankovics Gy. hogyan értesíti a szultánt, hogy a magyar sereg az Isztert átlépte; ez általános felkelést hirdet; most leírja a csata helyét (!) s csak azután a kereszt. sereg összeállítását, számát és útját a Dunán keresztül a Rigómezőig, majd Brankovics magaviseletét és vonakodását is előadja, azután jut eszébe a hadjárat okáról szólni. Világos, hogy elrendezésre váró, zavarosan odavetett gondolatok.

<sup>1</sup> 3. l. e. B.

<sup>2</sup> 4. l. e. B.

<sup>3</sup> 4. l. e. B.

<sup>4</sup> i. m. 80. l.

<sup>5</sup> The decline and fall of the Roman empire: VII. 93.

<sup>6</sup> «Analekten zur Geschichte des XV. Jahrhunderts.» Zeitschrift für öst. Gymn. 1871. 81—114. l.

vet egyszerre, még a hatvanas évek első felében írta volna meg. Kritikai szempontból rendkívül fontos az, hogy még azokat az eseményeket is, melyeknek kortársa volt, csak később dolgozta fel Chalk.

Hogy hol, milyen környezetben írta munkáját, arra csak biographiája után következtethetünk. Chalk. bő török forrás-használatára és török értesüléseire támaszkodva csaknem kétségtelennek tarthatjuk, hogy Görögországban, török hatás alatt készült a «Historiæ».

Minden újabb történetíró, a ki csak használta Chalk. munkáját, sietett megállapítani, hogy török forrásokat használt. Annyira szembeszökő ez a tény, hogy a bizonyítását egyikük sem tartotta szükségesnek. Nem czélom dolgozatomban pontrólpontra kimutatni azokat a forrásokat, melyek után Chalk. dolgozott, azért csak vázlatosan, pár szóval akarom érinteni a kérdést. Sajnos kutatásunknál csak tárgyi kriteriumokra támaszkodhatunk, mert lehetetlen egy olyan rossz állapotban fenmaradt kézírathagyománnyal és rossz kiadással szemben egyéb sajátosságokra is hivatkozni.

A török forrásoknak felhasználása, vagy legalább is ismerete Chalk. részéről kétségtelen. Az író maga munkája előszavában az autopsziát s a megbízható hallomást jelöli meg forrásaiul. Az egykorú eseményeknél látott és hallott dolgokat ír meg,<sup>1</sup> s a hol nem egykorú, olyan értesülésekre támaszkodik, melyek a történeti igazsághoz legbiztosabban közel állanak.<sup>2</sup>

Az első könyvben az oszmánok eredetéről és az első emírek történetéről szól, csupa olyan dolgokról, melyek egy-két századdal játszódtak le az ő születése előtt. Chalk. elbeszélése nem felel meg a török mondák azon ágának, melyet a török történetírók s az ő előadásukra építő újabb írók (Hammer, Zinkeisen, Jorga) elfogadtak. Az igazságos Juduzalp, utóda Oguzalp, teljesen mondai személyek, kikről Szedd-Eddin és a hivatalos török történetírás nem tud. Ugyanebből az ismeretlen forrásból merítette Orkhán uralomra jutásának elbeszélését s több Szulejmánról és

<sup>1</sup> Chalk. 3. l. e. B.

<sup>2</sup> 4 l. e. B.

I. Muradról szóló részletet. Mind a mellett, hogy már ezekre a dolgokra nézve is ismerte a török mondák ismertebb ágát is, azt pár megjegyzéséből lehet gyanítani.<sup>1</sup> Nagyon kétséges, hogy Chalk. honnan merítette értesüléseit. Írott munkákból vagy élőszóbeli közlésből? Nincs kizárva, hogy még élő hősmondákkal van dolgunk. A dolog csak az első pillanatra látszik lehetetlennek. Maga az író megjegyzi Oszmán viselt dolgainak elbeszélésénél, hogy «...hallásból tudom...»,<sup>2</sup> s ezt nem is tartom lehetetlennek. Hogy milyen hosszú egy-egy, valószínűleg dalformában élő, monda, arra Thúry József nagyon érdekes példát hoz fel Nesri fordításához írott bevezetésében.<sup>3</sup> Nesri még későbbben élt valamivel, mint Chalk., (kb. 1460—1520.),<sup>4</sup> s mégis hallomás útján tudott meg részleteket Erthogruinak, Oszmán atyjának életéből. Az előbb idézett kijelentése Chalk.-nek Oszmánról, a görögöket nagyon közelről érdeklő dolgokról szól (Brussza elfoglalása stb.), s azt hihetnők, hogy csak görög, illetve épen csak családi hagyományai nyúlnak vissza ilyen régi korra. Azonban a XIV. század közepén történt szerb terjeszkedésről is azt írja, hogy ő sok jelből erre következtet s sokaktól hallotta.<sup>5</sup> Legelőször csak I. Murad emir jellemzését tartom árulónak török írott forrás használatára. Úgy írja le annak mozgékonyt, harczszeretetét, vitézségét, nyájasságát, igazságosságát,<sup>6</sup> hogy egy igazhívő török történetíró is egészen így jellemezte volna, vagy talán jellemezte is Murád gházit.

Hogy a török értesülések mellett görögnyelvű írott forrást, nevezetesen Nikephoros Gregoras munkáját felhasználta, arra már Darkó rámutatott, habár éppenséggel nem könnyű kimutatni az összeköttetést a két auctor stílusának ellentétessége folytán.<sup>7</sup>

<sup>1</sup> I. 13. l. e. B. — egyesek azt mondják, hogy az oguzok ága Orthogruul vezetése alatt a Tauros körül megerősített helyeket foglalt el.

<sup>2</sup> Chalk. 15. l. e. B.

<sup>3</sup> Török történetírók. 37. l.

<sup>4</sup> U. o. 29. l.

<sup>5</sup> 278—9. l.

<sup>6</sup> 55—56. l. e. B.

<sup>7</sup> «Adalékok Laonikos Chalkondyles történetírói egyéniségének jellemzéséhez». Különlenyomat a budapesti VII. ker. külső m. kir. állami főgymnasium 1906/7. iskolai évi értesítőjéből. 19. l. Güterbock említett érte-



Leírásaihoz is használt minden valószínűség szerint görög útleírást, a mint életrajzánál utaltam rá.<sup>1</sup>

Chalk. forráshasználatának ez az összetettsége aztán megmarad munkája végéig, a mint még később több ízben lesz alkalmunk rámutatni. Ha mégis előadása több helyen hiányos, (pl. Bajazid utódainak versengésére nézve), azt a felhasznált forrás szükösségének tudhatjuk be. Csak ott lesz műve a régibb korra nézve is igazán elsőrangú forrás, a hol az Acciajuolik, Spatak, Toccok történetét írja meg, a hol mindenesetre használhatott családi feljegyzéseket is. A mellett egyes események leírásánál szinte kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy szemtanú volt; így pl. hihetetlen élénkséggel ír a II. Mohammed fiának circumcisiója alkalmából rendezett ünnepségekről.<sup>2</sup> A szultán tanácskozásairól, a legintimebb dolgokról való értesültsége vezetett arra a gondolatra, hogy előkelő török emberekkel állhatott összeköttetésben, talán éppen Omár béggel, Athén elfoglalójával, a kiről mindig feltűnően dicsőreleg emlékezik meg.

Annyi bizonyos tehát, hogy Chalk. értesülései igen jók. Kritikai módszeréről csak akkor tudnánk bírálatot mondani, ha lehetőleg minden adatának forrását ki lehetne mutatni. Bizonyos, hogy egy nagy hadjárat lefolyásának elbeszélését nem kapta egységesen, a különböző adatok között választania kellett s sok helyen bizonyítja más források által is igazolt előadása, hogy helyes érzéke volt a szerkesztéshez. A hol azonban nem támaszkodhatik megbízható értesülésre, elveszti a talajt lábai alól. Több verzió esetén ismerteti azokat mind s a döntést az olvasóra bízza, főleg fontos kérdéseknél;<sup>3</sup> hihetetlennek tetsző dolgoknál kiemeli, hogy ő maga sem bizik a hitelességükben. Nem akarja elhinni pl., hogy Mohammed koporsója a levegőben lebeg, «a mi nekem képtelennek tetszik».<sup>4</sup> Az mindenesetre

kezésében. 102. l. igyekszik ugyan Darkónak ellenmondani, a nélkül azonban, hogy a magyar tudós érveit ismerné; így azt hiszem, hogy bátran megmaradhatunk a Gregoras-használat feltevése mellett.

<sup>1</sup> L. Történeti Szemle 1913. II. 209. l.

<sup>2</sup> Chalk. 434—5. l. e. B.

<sup>3</sup> Pl. a törökök eredetének kérdésénél. 9—13. l. e. B.

<sup>4</sup> 126. l. e. B.

bizonyos, hogy iparkodott felhasználni a rendelkezésére álló forrásokat, irottakat, élelőszóbelieket egyaránt.

Minden mű felhasználásánál nagyon fontos az író objektivitásának kérdése, de egy bizánczi történetíró különösen feljogosít bennünket a legszigorúbb kritikára. A mennyire részrehajló saját nemzete iránt a középkor görög történetírása, épen olyan elfogult annak minden ellenségével, pogánynyal ép úgy, mint a nem orthodox «barbár»-ral szemben. Chalk.-re is azután a himnusz után, melyet műve bevezetésében a hellén nép és nyelv dicsőségéről zeng, méltán kezdünk gyanakodni, de hamar kitűnik, hogy igazságtalanul. Sőt épen igazságossága által, melylyel saját népét megítélte, sok igazságtalan bírálatot hívott ki maga ellen. Berger de Xivrey nem habozik meggyanusítani azzal, hogy megvetette népét s nem törődve annak agóniájával, csak az erős és büszke oszmán hatalom növekedésére fordította figyelmét.<sup>1</sup> Nincs igaza ebben Xivreynek, de annyit el kell ismerni, hogy az objektivitás hangján túl is hideg írónk hangja. Konstantinápoly elestét bizonyára minden görög a legnagyobb nemzeti szerencsétlenségnek tekintette; nemcsak a sok «Thrénos» igazolja ezt, hanem Dukas költői emelkedettségu lamentatiója is a «minden városok fejének» bukása felett.<sup>2</sup> Milyen hidegen hat ezzel a mély érzésből fakadó, pathetikus siralommal szemben Chalk. megjegyzése, hogy Konstantinápoly eleste minden eddigiek között a legnagyobb csapás s Ilion bukásával veti össze.<sup>3</sup> Keserűen hat az a megjegyzése is, hogy a görög nép csak falak megett védekezik, nem mer nyílt csatára kiállani.<sup>4</sup> Lehet azonban, hogy nem írhatta le érzelmeit egész nyíltan, mert mélyen érző lélekbe enged bepillantást az a pár sor, hol bevallja, hogy élete boldogságát elszomorították a törökök,<sup>5</sup> s azok a prófétai erővel ható szavak, melyekben a görögnyelv

<sup>1</sup> Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue. 18—20. l. Kiadva a Mémoires de l'Institut de France. Académie des inscriptions et belles lettres XIX. k. Paris, 1853.

<sup>2</sup> 306. l. e. B.

<sup>3</sup> 403. l. e. B.

<sup>4</sup> 28. l. e. B.

<sup>5</sup> 4. l. e. B.

dicsőségét jósolja meg azokban az időkben, mikor majd a hel-  
lének fiai saját törvényeik szerint erős kormány alatt úgy élnek,  
a mint nekik legkellemesebb.<sup>1</sup> Hogy nem zeng dythirambusokat  
a korabeli görög vitézségről, azon ne csodálkozzunk s ne követ-  
keztessünk belőle megvetésre, mert tényleg nem sok öröme tel-  
hetett akkor nemzetében. A hol alkalmá van honfitársai derék-  
ségének kiemelésére, úgyis örömmel teszi meg.<sup>2</sup>

A XVI. századbéli nyugati írók nem tudták volna a «Turci»  
szót leírni a «crudeles» vagy «sævissimi» jelző nélkül. Az ő  
képzeletük minden jámbor törökben egy-egy szörnyeteget látott.<sup>3</sup>  
A görög íróknál, kik érintkeztek személyesen ezekkel a félelmes  
emberekkel, mindennek nyoma sincs. Ha szidják a törököt, mint  
hazájuk ellenségét szidják, de nem egyéni jelleme miatt. Ma  
már elismeri a történetírás, hogy «hű barátok és kegyes urak»  
voltak az oszmánok, kiknek lelkéből a költői elem sem hiány-  
zott.<sup>4</sup> Hogy alattvalóikkal jól bántak, jobban, mint a keresz-  
tények, azt semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy az ú. n.  
«felszabadító sereg»-ekhez sohasem csatlakozott török földön  
nagyobb keresztény kontingens.<sup>5</sup> Ezzel az erős, nyers, de igaz-  
ságos néppel szemben csak épen legelkeseredettebb ellenségeik-  
nek, a görögöknek történetírása marad tárgyilagos, mikor a  
jellem elbírálását függetleníti a politikai helyzet folytán kelet-  
kezett faji gyűlölségtől. Tudhatnám-e mással szebben bizonyí-  
tani állításomat, mint Dukas egyszerű, de annál meghatóbb  
epitaphiumával II. Murad szultánra, hogy annak halála könnyű  
és fájdalomtalan volt, talán Isten ítélte ezt neki jósága és a  
szegények iránti könyörületessége miatt!?<sup>6</sup> Ugyanez a hang

<sup>1</sup> 4. l. e. B.

<sup>2</sup> Pl. Salmenikon hős védelmét. 484. l. e. B.

<sup>3</sup> Különösen érdekes Lonicer «Chronicorum Turcicorum»-ja, (Frank-  
furt, 1578.), melyben igazán megható képeket találunk a törökök vadságá-  
ról, kegyetlenségéről, foglyaik szenvedéséről, stb. pedig felszázad múlva az  
ő keresztény hazája olyan kegyetlenkedések színhelye lett, a milyenre egy  
török sohasem lett volna képes.

<sup>4</sup> Jorga: «Osmanische Geschichte.» I. 461. l.

<sup>5</sup> U. o. 456. l.

<sup>6</sup> Dukas 228. l. Hogy milyen humanus érzésű volt ez a szultán,  
hogy milyen drága volt előtte az emberélet, arra igen szép példát hoz fel

csendül meg Chalk. munkájában s objektív tud maradni a «világ boldogságának ellenkezőre változtatóival» szemben mindenütt. Ha nem ró meg minden durvaságot, kegyetlenkedést, az nem mutat eltompult erkölcsi érzékre: a kor szokva volt hozzá. Csak egy nagyobb, oktalan vérengzés van, mely felkelti benne is a hazafiúi fájdalmat. II. Mohammed és serege úgy dühöngtek szerinte a Peloponnesoson, mint a farkasok a nyáj között, soha be nem telve az öldökléssel.<sup>1</sup> Az a dicséret viszont, melylyel az egyes szultánok és török vitézek erényeiről, hősiességéről ír, teljes bizalmat ébreszt bennünk iránta, bizonyítja, hogy nemzete halálos ellenségével szemben is objektív tudott maradni.

Sokkal nehezebb kérdés az, hogy pártatlan-e Chalk. a nyugati egyházal és a nyugati népekkel szemben? Az egyházszakadás és a keresztes hadjáratok óta minden görög természetes ellensége volt a pápaságnak s a «barbároknak». A bizánczi császárság életének utolsó két századában, mikor világos lesz már, hogy örökre le kell mondania a régi római császárság helyreállításának ábrándjáról s mikor a pogány ellenséggel szemben a másik keresztény egyházal való unio életkérdés reá nézve, ez a gyűlölet nem enyhül. Azt hiszem, hogy ez a nemzeti ellenszenv megvolt Chalk.-ben is. Mindjárt műve bevezetésében nem valami rokonszenves hangon szól a rómaiakról, kik elszakadtak a hellén császárságtól.<sup>2</sup> Majd menteteti a görögöket, a miért nem maradtak meg az unio mellett, hiszen úgy sem kaptak segílyt a pápáktól.<sup>3</sup> Azután pedig a nélkül, hogy Rómáról, vagy a pápaságról bővebben megemlékezne, csak a katolikus főpap választásáról beszél el egy olyan aktust, mely valószínűleg gúnytárgyául szolgált az orthodoxok előtt.<sup>4</sup> Mindezekbe azonban a vallási ellentétek is belejátszottak s ha tekintetbe

Leunclavius a «Historiæ Musulmanæ Turcorum . . . libri XVIII.»-ban 522. l. Frankfurt 1591.

<sup>1</sup> 479. l.

<sup>2</sup> 6—7. l.

<sup>3</sup> 301. l.

<sup>4</sup> 302. l. A mellett gúnyosan czéloz a nőpápakra. Nem valószínű, hogy a pápaválasztásról nem hallott többet Chalk.

vesszük családi tradícióit, csak elismeréssel szólhatunk a nyugatiakkal szemben használt nyugodt, tárgyilagos hangjáról.

Kimutathatólag semmiféle befolyás, sem török, sem nyugati, nem érvényesült munkájában, nemzetével, mint annak ellenségeivel szemben korához s körülményeihez képest bámulatosan részrehajlatlan. Ez a mindenkivel szemben tanúsított objektivitás a legszebb vonása Chalk.-nak, ez teszi művét nagyon megbízhatóvá s a többi forrással szemben gyakorolható kritika egyik bázisává.

Vannak azonban Chalk.-nek hibái, melyekre a «Historiæ» felhasználásánál nagyon tekintettel kell lennünk. Az egyik közös hibája a korabeli görög történetiróknak: nem kimerítő a munkája. Nemcsak, hogy az egyes események előadásánál, főleg a régiebknél mutatkoznak hiányok, hanem több fontos dolgot teljesen elhallgat s ez nagy baj, ha rosszakaratú elhallgatásra nincs is okunk gondolni. Hogy csak magyar vonatkozású dolgokat említsek, szó sincs nála pl. Galambócz ostromáról, nincs az 1438-iki erdélyi török beütésről, pedig az olyan nagy volt, hogy Nesri szerint 45 napig tiporták a törökök Magyarországot.<sup>1</sup> A fontosabb hadjáratok előadását azonban megtaláljuk művében, a legfőbbekről nagyon részletesen is szól, sokszor részletesebben a török, vagy az illető harczoló nemzet egykorú íróinál.

Másik nagy hibája, melyért általános megrovásban részesült,<sup>2</sup> kronologiai érzékének fogyatékosága. Egyetlen évszámot sem találunk egész munkájában. A mellett még az események előadásának kronologiai egymásutánját is nagyon nehéz követni szerkesztésbeli sajátságai miatt. Míg ugyanis művének vázát a törökök háborúi szolgáltatják, ezek egymásutánja képviseli a folyamatosságot, a pragmatizmus kedvéért sok helyen hosszú kitérések keretében tárgyalja a szóbanforgó esemény előzményeit, a szereplő személyek, családok, vagy városok előbbi történetét. Ha valaki nem vigyázva bont fel elemeire egy-egy ilyen elbeszélést, kiválasztva belőle az előzményeket, a milieu-festést s végül magát a tényt, nagyon könnyen megtévedhet s

<sup>1</sup> L. Thúry i. m. 54. l.

<sup>2</sup> L. Krumbacher GBL. 303. l.

vádolhatja Chalk.-t igazságtalanul pontatlansággal és zavarral. Pedig Bajazid uralkodásától kezdve, kevés kivétellel, az eseményeket helyes egymásutánban adja elő írónk, sőt többnyire az évet is meghatározhatjuk, ha ismert dátumú eseményből kiindulva nyomon követjük a «következő tavasszal», «ezek történtek azon a télen» stb. határozatlan megjegyzéseit.

Ennyit tartottam szükségesnek előrebocsátani, mielőtt dolgozatom tulajdonképeni tárgyába belekezdenék.<sup>1</sup> Objektivitás, egykorúság, részletes, többnyire igen jó értesülések nagyon fontossá teszik Chalk. munkáját. Kétségkívül, vannak nagy hibái s a későbbi írók több-kevesebb igazságossággal siettek is megróni érette.<sup>2</sup> Viszont mások korán felismerték kiválóságát s már a XVI. sz. második felében, mikor a «Historiæ» Clauserus latin fordítása folytán közkinccsé vált, nagy elragadtatással nyilatkoztak róla, már akkor tudták jól, hogy nemcsak az oszmánok harczeit, hanem az egész török faj megismerésére is egyik legfontosabb forrás.<sup>3</sup>

## II.

A hol a Peloponnesoson, általában Görögországban történt dolgokról ír Chalk., már a XV. század elejétől fogva igen részletes az előadása. A távolabbi színhelyeken lejátszódott eseményekről természetesen csak akkor lesz kimerítőbb, pontosabb az elbeszélése, mikor már személyesen is tudomást szerezhet különböző résztvevő, vagy legalább is jól értesült személyektől. Ezért elhagyom most a nikápolyi csata előadásának bonczolását s rögtön azokkal a részletekkel kezdek foglalkozni, melyek Hunyadi Jánossal s ennek a török ellen vívott harcaival foglalkoznak.

<sup>1</sup> Chalk. művének tartalmát több ok mellett már csak azért sem ismertettem, mert Güterbock többször idézett értekezésének jó részét ezzel tölti ki.

<sup>2</sup> L. Xivrey értekezését. 21. l.

<sup>3</sup> L. Clauserus praefatióját: *Multum momenti habebit . . . seire quis ordo sit, et quæ disciplina Turcicæ militiæ . . . ceterum ordo et disciplina Turcica ex Nicolao Chalcocondyla . . . cognoscetur . . .* Hasonlóképen nyilatkozik még több helyen.

Hunyadi az egész nyugati világnak dicsőített hőse volt, úgy beszéltek róla mindenütt, mint a kereszténység pajzsáról. A törökök az ő harczi idején — azt mondhatni — már csaknem egyedüli urak voltak a Balkánon. A XIV. század második felében megsemmisítették Bolgárországot, azután egyenkint törték össze Nagy-Dusán czár sok részre bomlott birodalmának darabkáit; maga a szerb királyi czím viselője elesett a kosovo-poljei csatában s ettől fogva Szerbia adófizetője volt a töröknek. A bizánczi császárság épen csak hogy agonizált még, a Peloponnesoson újraéledt görög despotaság pünkösdi királyság volt. Az oláhok művészileg tudták egyensúlyozni magukat az egymást felfalni készülő két nagyhatalom, a török és a magyar között, hol egyiknek, hol másíknak fizettek adót, de azért igazában véve függetlenek maradtak mindkettőtől.

A nikápolyi ütközet, akárhogy iparkodtak elvesztésére bűnbakokat keresni, azt bizonyította, hogy Magyarország sem lesz elég erős arra, hogy ellenálljon a feltörekvő oszmán hatalomnak. A XV. század első felében, ha pár kiválóbb hős meg is védte a végeket, viszont a török birodalom rendkívül nagy mértékben koncentráldott s ellenállhatatlannak látszó előrenyomulása jogosult rettegést keltett. Ezért üdvözölte nemcsak Magyarország, hanem egész Európa olyan lelkesedéssel Hunyadi, ezért hagytak hadjáratai, szerencsések és szerencsétlenek egyaránt, olyan mély nyomot az egykorú történetírásban. Alakja szinte legendássá vált nyugaton, rettegés tárgyává az oszmánok előtt. Innen magyarázhatjuk meg, hogy annyira érdekelte Chalk-t, a törökök történetíróját. Mielőtt azonban művének a nagy magyar hősről szóló részleteit tárgyalnánk, meg kell ismerkednünk a főbb egykorú történetírókkal, kiknek művei kritikánk alapjául fognak szolgálni.

\*

A minket érdeklő kútfőket két csoportra oszthatjuk fel: keresztényekre és mohammedánokra, kivételt csak Kritobulos munkája képez, melyet az utóbbiakhoz kell csatolnunk. Ez a szempont, mely szerint felosztásunkat csináltuk, igen természetes. A török történetírás általános irányának megfelel, hogy míg a szerencsés ütközeteket a kellő részletességgel beszéli el, addig a

szerencsétlenekekről vagy egészen hallgat, vagy csak megemlíti őket; ha mégis bővebben tudósít ezekről is, azt csak azért teszi, hogy a csata elvesztését igazolja, rendesen a vezér bűnének tudja be. Ez az erős részrehajlás a törökök részére meg van még Kritobulosnál is, kinek munkája egyenesen II. Moham-mednek akar hízelegni.

Ezzel a forráscsoporttal szemben áll a keresztény történetírás. Legfőbb előnye az, hogy több ágra oszlik, nem lehet nála egységes értesülést feltételeznünk s épen e miatt a tulajdonsága miatt részrehajlása is csak jóval kisebb fokú, mint a törököknél. Míg a nyugati nemzetek íróinak objektivitását egységesen, erősen befolyásolja a pogány török elleni gyűlölet, a görög források bizonyos fokig ellensúlyozzák őket. Ha a magyar történetírás Hunyadi fentartás nélkül magasztalja, vannak írók, kik viszont az egész Hunyadi-ház iránt gyűlölettel viseltetnek. Így nivellálódnak az események objektiv eldöntését befolyásoló érzelmi momentumok. A keresztény kútfőkből a milieut sokkal valószínűbben rajzolhatjuk meg, mint a törökökből. Nagy baj azonban, hogy az összes forrásokat egybevetve sem tudjuk az eseményeket teljes pontossággal megállapítani s ez a körülmény rendkívül megnehezíti az egyes kútfők kritikáját.

Ha a Chalk. által esetleg felhasznált források után kutatunk, két elv szerint járhatunk el: vagy csak az egyes egykorú krónikákat, általában feldolgozásokat vesszük tekintetbe, vagy az okleveles anyagot is. Tekintetbe véve azonban Chalk. életkörülményeit, — már a mennyire ismerjük őket, — nem tartom valószínűnek, hogy Magyar- vagy Lengyelországban megjelent, az utóbbi nemhez tartozó iratokról tudomása lett volna. Feltételezve, hogy történetírónk már csak feldolgozásokat ismert, ezeket fogom elbírálni felhasználhatóságuk szempontjából. Az okleveles anyagra akkor leszek tekintettel, ha az események lefolyásának abszolút valódiságára befolyással bírnak.

Ha pontosan ismernénk Chalk. életrajzát, tudnánk, hogy hol utazott, sokkal könnyebb lenne a kútfők megrostálása. Biographiájánál rámutattam, hogy legfeljebb csak Itáliában fordult meg rövid időre hazáján kívül. Így ha nemzetiségük és megjelenésük ideje szerint csoportosítjuk a forrásukat, nagy



valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy melyeket nem ismerhetett írónk.

1. A magyar források közül tekintetbe jönnek Thuróczy és Bonfinius művei,<sup>1</sup> melyek közül egyiket sem ismerhette Chalk. Thuróczy teljesen egykorú ugyan (1435 k. születik) s magas állásokat betöltő ember, ki 1486. személynöki ítélőmester lesz. A «*Chronicá*»-ról nem bírhatott tudomással Chalk., hiszen ennek első kiadása 1488-ra esik, a mikoriban ő már élete legvégén volt, ha ugyan még egyáltalában élt. Így már a külső körülményeknél fogva ki van zárva a kölcsönhatás. Bonfini még későbben írt, különben is munkájának minket érdeklő része még nem önálló, hanem Thuróczy, Aeneas Sylvius, Callimachus elbeszéléseinek kompilációja.<sup>2</sup> Thuróczy, mint egykorú, jó állásban levő egyén, nem szorult írott forrásokra a Hunyadiak korának megírásánál, csak hallomás, vagy személyes tapasztalatai után írt. Fontossága tehát csak annyiban van reánk nézve, a mennyiben a magyar felfogást tükrözi vissza s ebből a szempontból kriteriumul szolgálhat. Bonfini említett forrásain kívül még alig támaszkodik hallomásra, azt mondhatnók, hogy kritikánk szempontjából csaknem teljesen értéktelen.

2. A lengyel források: Dlugoss és Callimachus művei. Ezek még távolabb estek Attikától, mint a magyar írók; különben is ugyanolyan nehézségek merülnek fel, mint az előbbi esetben. Dlugoss munkája<sup>3</sup> 1480-ig terjed s az óriási mű első kiadása csak 1614-ben jelent meg,<sup>4</sup> addig csak kéziratokban terjedt el. Leszámolva azzal a csekély valószínűséggel, hogy Chalk. valahogyan még kéziratban hozzájutott Dlugoss művéhez (alig ír

<sup>1</sup> M. Johannis de Thurócz «*Chronica Hungarorum ab origine gentis . . .*» Kiadva Schwandtner «*Scriptores rerum Hungaricarum*» I. 1746. Bécs; Antonii Bonfinii «*Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia.*» Kia. J. Sambucus, Basileæ, 1568.

<sup>2</sup> L. Helmár Ágost «*Bonfiniusnak, mint történetírónak jellemzése.*» Budapest, 1876. 28—30., 38. l.

<sup>3</sup> J. Dlugossi seu Longini *Historiæ Poloniæ libri XII.* ed. Huyssen. Lipsiæ 1711. a II. kötet megjelent u. o. 1712.

<sup>4</sup> L. Potthast «*Bibliotheca historica medii ævi.*» Berlin, 1896. 381. l.

lengyel dolgokról, csak épen hogy néhány helyen megemlíti a nevüket), bátran megállapíthatjuk, hogy a «*Historiæ Polonicæ*»-t nem ismerte. Callimachus<sup>1</sup> 1437-ben született, harmincz éves korában II. Pál pápától, a humanizmus nagy ellenségétől üldözve Lengyelországba menekült s itt halt meg 1496-ban nagy tiszteletben. Művét csak 1484 után írta, hogy mikor, biztosan nem tudhatjuk.<sup>2</sup> Igaz, hogy hamar hírré tett szert, már Bonfinius felhasználta, de, hogy rövid pár év alatt a már török uralom alatt levő Görögországba is eljutott volna, nagyon valószínűtlen. Nyugattal nem volt már akkor olyan szoros az összeköttetés!

Nagyon fontosak azonban a két író művének forrásai. Az üldözött Callimachust Sanok György leMBERGI érsek, a nagy humanista vette pártfogásába. Ez a Sanok pedig, mint Ulászló király kedvelt híve, részt vett annak hadjárataiban, a várnai csatában is, ott volt a keresztény sereg hátamegett, nem messze az ütközet színhelyétől. Így legközvetlenebb tapasztalatai alapján dolgozathatott a nevezetes évek megírásán s egy munkáját említi is Callimachus, melynek «*de evocatione Vladislai regis ad regnum Ungariæ ac eius expeditionibus contra Turcas*» lett volna a címe.<sup>3</sup> A Sanok bizalmát bíró humanista így a pártfogója által összegyűjtött anyagot felhasználhatta s előadása, a humanista történetírás sajátosságai és bizonyos részrehajlástól pártfogója és Ulászló iránt eltekintve, az igazsághoz valószínűleg közel áll. Nagyon használható pontossága és kimerítő volta miatt.

Dlugoss is nem kevésbé jó forrásból merítette adatait. Mint fiatal pap 22 éves korában Zbigniew Oleśnicki krakói püspök titkára lett. Zbigniew fényes pályát futott meg, 1430-tól

<sup>1</sup> Munkája: «*De rebus a Vladislao Polonorum atque Hungarorum rege gestis libri III.*» Kia. Schwandtner *Scriptores* I. 433—518. l.

<sup>2</sup> Callim. életére nézve l. Schwandtnernél a Brutus által készített biographiát; saját előszavát; továbbá H. Zeissberg «*Analekten zur Geschichte des XV. Jahrhunderts*», a *Zeitschrift f. österr. Gymn.* 1871. 81—114. l. és ugyancsak Zeissberg «*Die polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters*» Leipzig, 1873.

<sup>3</sup> Zeissberg *Analekten*. 92. l.

fogva ő volt az igazi vezető személyiség Lengyelországban s feltételezhetjük, hogy Ulászló hadjáratairól is a legpontosabban értesült. Kezéhez jutott Aeneas Sylvius pár levele, melyekben az nem valami hízelgően szólt az elesett fiatal királyról; ez indította őt arra, hogy élénk levélváltást folytasson az akkor még jelentéktelen állású humanistával, sőt, hogy elkérje tőle levelei gyűjteményét.<sup>1</sup> Mindezen, így összegyűjtött történeti kincs örököse Dlugoss lett s míg munkájába egyfelől számos hiteles okiratot szőtt be, az eseményeket nagy részletességgel adta elő, de lengyel nemzeti célzattal. Így Dlugoss és Callimachus munkájában két igen fontos bázist nyertünk kritikánkhoz, részletes és megbízható keresztény forrásokat, melyekből régibb, teljesen egykorú értesülésekre lehet visszakövetkeztetni.

3. Az olasz források között legelső helyen állanak Aeneas Sylvius, a későbbi II. Pius pápa (1458—64.) művei és levelei.<sup>2</sup> Az aránylag fiatal humanista ekkor még (1442—7.) III. Frigyes kancelláriájában sekretáriuskodott s így nemcsak fontos hivatalos tudósítások mentek át a kezén, hanem magánértesülései is kitünőek voltak; hogy egyebet ne említsek, sűrű levélváltást folytatott a szerencsétlen végű Cesarini Juliánossal.<sup>3</sup> Munkáinak jellegét a mi szempontunkból két érdekes érzelmi momentum adja meg: egyrészt feltétlen híve volt III. Frigyesnek és V. Lászlónak, másrészt később nagyravágyásától vezérelve kora vezető szelleme akart lenni s heves buzgalommal karolta fel a legkedveltebb eszmét, a török kiűzését Európából. Munkái, főleg levelei a teljes egykorúság jegyében keletkeztek, a legnagyobb hitelt érdemlik.

Azonkívül még más szempontból is érdekel ő bennünket.

<sup>1</sup> Zeissberg «Analekten» hosszabban beszél erről a levélváltásról.

<sup>2</sup> Aen. Sylv. Piccol. Opera omnia. t. I.: Opera Geographica et historica. Helmstadii 1699. t. II.: a Blondus művéből készített Epitome, a Historia Bohemica és a Historia rerum Friderici imperatoris III. Helmst. 1700.; Pii II. Commentarii Francofurti 1614.; levelei kiadva a Fontes rerum Austriacarum II. Abth. t. 61—62. Wien, 1909. fordítása: Enea Silv. Picc. Briefe. Übers. von M. Meil 1911.

<sup>3</sup> Az előbbiekhöz még l. Joh. Haller «Pius II. ein Papst der Renaissance.» Deutsche Rundschau 1912. nov. 194—220. l.; Pastor «Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance.» Freiburg, 1904. II. B.

Már fiatal korában a legkiválóbb humanisták közé tartozott, levelei kitünő latinságuk, szellemességük folytán nagy hírnévnek örvendtek s csakhamar elterjedtek. Aen. Sylv. maga írja meg Zbigniewnek, hogy barátai hogyan lopták el a leveleit s terjesztették el csakhamar több példányban.<sup>1</sup> A tudományszomjas, képzett Chalk., ha egyáltalában megfordult Itáliában, láthatott egy példányt belőlük, semmi korbeli különbség sem állott ennek útjában.

A nélkül, hogy a fontosabb források között itt méltatnám Wavrin és Beheim munkáit,<sup>2</sup> áttérek a két legfontosabb forráscsoportra, a görögre és a törökre.

4. A főbb görögnyelvű források erre a korra nézve Chalk.-en kívül Dukas, Phrantzes és Kritobulos művei.<sup>3</sup> Dukas műve 1341—1462-ig terjed, tehát körülbelől hasonló kort ölel fel, mint a «Historiæ». Maga a szerző genuai szolgálatban állott, fordult meg kétszer is (1455—56.) a szultán udvarában. Tudósításaihoz a törököktől is nyert anyagot. Phrantzes magas állású ember volt, először Konstantin császár, majd, Konstantinápoly bukása után, Thomas Palæologus despota udvarában s többször vett részt fontos követségekben. Késő öregségében kolostorba vonulva írta meg — azt mondhatjuk — sokat hányatott életének történetét. Kritobulos II. Mohammed szultán történetét írja meg 1451—67-ig. Mindezekről a munkákról még mindig nem rendelkezünk igazán megbízható kritikával, még mindig Berger de Xivreynek annyira elfogult és igazságtalan megjegyzése az uralkodó (még Krumbacher is átveszi!) A francia tudós szerint Dukas és Phrantzes munkáit históriai missiójuk érzetén kívül az elveszett haza iránt érzett kegyelet is befolyásolja s ha ennek hatása alatt el is hallgatnak egyes dolgokat, sohasem másítják

<sup>1</sup> Zeissberg «Analekten . . .» 86.

<sup>2</sup> Kiadva: «Jehan de Wavrin krónikájából.» Kropf Lajostól. Századok. 1894.; Bleyer Jakab «Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából.» Századok. 1902.

<sup>3</sup> Ducæ Michælis Ducæ nepotis Historia Byzantina, recognovit J. Bekkerus. Bonnæ 1834.; Georgii Phrantzae Annales, ex recensione Immanuelis Bekkeri Bonnæ 1838.; *Κριτόβουλος «Βίος του Μωαμέθ ζ'»* kiadva a Mon. Hung. Hist. vol. XXI. I. partie.

meg a tényeket<sup>1</sup> s megejtő stilussal méltatja a két író érdemeit. Berger de Xivrey azonban írhat igen szépen, de, hogy pontosan verifikált tényekre támaszkodna ítéleteinél, azt nem hiszem épen annál a lesújtó kritikájánál fogva, melyet Chalk.-re mond. Megengedem, hogy Dukas a bizánczi dolgokról pontos értesüléseket szerezhetett, hogy Phrantzes a mizithrai udvar minden aprólékos ügyét jól ismerte, de épen a nekem szükséges adatainak soványsága, sőt a legtöbb esetben teljes hiánya, azt bizonyítja, hogy jóval szűkebb látókörűek a távolabbi események felfogásánál, mint Chalk.; a mi jóhízműségüket illeti, azt igazán nincs okunk kétségbevonni. Másként áll a dolog Kritobulossal, ki művét egyenesen Mohammed szultánnak ajánlotta; ez talán elég is jellemzésnek. Itt már igazán feltételezhetünk rosszakaratú elhallgatást, esetleg elferdítést is, ismerve a hivatalos török történetírás irányát.

Semmi nyoma sincs annak, hogy valamelyikük munkáját ismerte volna Chalk., hiszen mind a négyen egykorúak körülbelől, egyikük munkáját sem vonta még be az idő a történetírókat csalogató patinával. Az összehasonlítás azonban írónk és honfitársai művei között nagyon tanulságos. Egyrészt szépen dokumentálják, hogy egy török összeköttetéstől távol álló író hogyan lehetett értesülve a távolabbi színhelyeken lejátszódott hadjáratokról, másrészt már ez által is utalnak arra, hogy Chalk.-nek más forrásokat is kellett használnia s értesülései az övékétől különböző életkörülményeket feltételeznek.

Ezeket a főbb görög írókon kívül még a várnai csatánál egy másik érdekes forrás-csoporttal is meg fogunk ismerkedni.

5. Szándékosan hagytam utoljára a török forrásokat, mert ezekkel áll legközelebbi rokonságban a «Historiæ». Elsősorban, mint egykorúak, az ismeretlen szerzőtől fenmaradt «Tevárikh-i-ál-i-Oszmán» és Nesri munkája, a «Tárikh-i-ál-i-Oszmán» jönnek tekintetbe.<sup>2</sup> Az elsőt Verancsics Antal hozta magával egy portai követsége alkalmával; a mű az oszmánbirodalom alapí-

<sup>1</sup> i. m. 18. l.

<sup>2</sup> Thúry József «Török történetírók.» Budapest, 1893. I. k. a Tevárikh a 17—28. old., Nesri 29—72. old.

tásától az 1472-ik év közepéig terjed. Életkörülményeit csak hozzávetőleges számítással lehet meghatározni: talán 1425 körül született és mikor művét írta, 1486-ban, hatvan éves lehetett. Tehát kortársa volt Hunyadi Jánosnak. Forrásaiul a legrégebb regés elbeszélésekhez, mint maga mondja, régebb tárikhokat is használt. De már Nicea elfoglalásának (1330.) leírásánál szájhagyományra támaszkodik. Szívasz bevételét Timur-Lenk által (1400.) egy, a várban bennlevő katona elbeszélése alapján írja meg, vagyis itt már szóbeli közlésre támaszkodik s az utoljára elbeszélte eseményekről yalószínűleg közvetlen tudomással bírt.<sup>1</sup> Valószínű tehát, hogy a XV-ik századbéli események megírásánál nem kell irott forrást feltételeznünk, főleg Hunyadi hadjáratának elbeszélésénél nem, hiszen ezek idején a szerző már elég felserdült volt ahhoz, hogy az egész oszmán birodalmat rettegéssel eltöltő eseményekről személyesen szerezhessen tudomást.

Nesriről csak annyi biztos, hogy 1512—20 évek között halt meg s 1481-ben már hadjáratban vett részt. Munkájában szól még a szeldsuk szultánokról, sőt Oguz khán utódairól is, az 1485-ik évvel zárja le művét, mely még 1495 előtt elkészült. Forrásai régebb irott művek, a szájhagyomány, szóbeli közlések és saját tudomása. Hogy melyik adatát honnan merítette, azt rendkívül nehéz meghatározni, mert maga beszél el esetet arra, hogy Erthogrul korában történekről szájhagyományból értesült.<sup>2</sup> Főfontossága egykorúságában s abban a körülményben rejlik, hogy esetleg régebb, ma már ismeretlen tárikhokat is fenntartott.

E két író munkájából kompilálta Leunclaviusa saját műveit, a «*Historiæ Musulmanæ*»-t és az «*Annales Sultanorum*»-ot,<sup>3</sup> azért külön nem is foglalkozunk ezekkel.

<sup>1</sup> L. Thúry bevezetését i. m. 12—14. l.

<sup>2</sup> L. ugyanannak Nesri fordításához irott bevezetését. 29—31. l.

<sup>3</sup> *Historiæ Musulmanæ Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptæ, libri XVIII. . . Opus Joa. Leunclavii Amelburni. Francofurti 1591.; Annales Sultanorum Othmanidarum, a Turcis sua lingua scripti . . . Joa. Leunclavius . . . latine redditos illustravit et auxit, usque ad annum 1588. Francofurti 1588.*

Turszun bég munkájából, a «Tárikh-i-Ebulfeth szultán Mohammed khán»-ból (a hódító Mohammed szultán története) csak az 1456-iki nándorfehérvári ostrom leírását használhatjuk fel, a mennyiben az 1451—91. években történt dolgokat öleli fel. Turszun valószínűleg 1423 körül született, magas hivatalokat töltött be (fődefterdár volt) s személyes tapasztalatai, vagy megbízható hallomás után írhatta művét 1491—2. körül.<sup>1</sup>

Utoljára kellett hagynom a legnagyobb régi oszmán történetírót, Szeád-eddin «Táds-et-teváríkh»-ját, a «Történetek koronáját», a nagy időkülönbség miatt. A genialis, óriási képzettségű Szeád-eddin (sz. 1536 k., megh. 1599.) a XVI. század második felének legnagyobb befolyású török államférfia volt, azonban, sajnos, munkájának minket érdeklő részét csak más forrásokból, nevezetesen Mevlana-Idrisz és Nesri munkájából merítette;<sup>2</sup> azonkívül felhasznált más tárikhokat is, a nélkül, hogy megemlítette volna ezt.

Ezek azok a főbb török források, melyekkel összevetve Chalk. művét ki kell derülni, hogy az utóbbi mennyiben használt fel török szóbeli közléseket és írott munkákat.

\*

Mindezen források közül egyenes összeköttetést köztünk és Chalk. műve között csak Aeneas Sylviusnál és a török írónál, illetve ezek forrásainál feltételezhetünk; a többi inkább csak az értesülés eredetére és megbízhatóságára nézve nyújt felvilágosítást. Most nincs egyéb hátra, mint hogy az események elbeszéléseit külön-külön bonczoljuk s végül konkluzió képen bírálatot mondjunk Chalk. eljárásáról és műve felhasználhatóságáról.

MISKOLCZI GYULA.

<sup>1</sup> L. Thúrynál 73—75. l.

<sup>2</sup> U. o. 96—103. l.